

Михайло Драгоманов

Австро-Руські спомини (1867-1877)

Михайло Петрович Драгоманов
Австро-Руські
спомини (1867-1877)

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=21114990

Содержание

Частина перша	4
Частина друга	30
Кінець ознайомительного фрагмента.	58

Михайло Драгоманов

Австро-Руські

спомини (1867-1877)

Частина перша

ВСТУПНЕ СЛОВО: ОГЛЯД НА МОЄ УКРАЇНСТВО ДО ЗНАКОМСТВА З ГАЛИЧАНАМИ. МОЇ ПЕРШІ ПИСАННЯ ПРО ГАЛИЧИНУ

Доля привела мене в стосунки з австрійськими русинами Галичини, Буковини й Угорщини більші, ніж це звичайно лучається росіянам, та навіть, наскільки знаю, й самим австрійським русинам, котрі рідко виходять поза границі кожний своєї провінції. Через те я думаю, що мої спомини про ті стосунки не будуть без інтересу, а може, й не без користі й для самих австрійських русинів. Тож я їх розкажу тут як можу тільки об'єктивно.

Звела мене з австрійськими русинами та частина, котру довелось мені брати в українському руху в Росії, тож я їх му-

шу поперед усього коротенько розказати, як і з якими думками приступив я до того руху і з якими думками перейшов я до взаємин з галичанами й другими австрійськими русинами.

Родився я (1841) на лівобічній Україні, в місті Гадячу, на Полтавщині, в сім'ї українського походу, та такій, в котрій вже старосвітське українство було підковане новішою російською або ліпше російсько-європейською культурою. Батько мій (1802-1860) прожив 24 роки в Петербурзі, де вивчився сам французької, англійської і трохи німецької мови, пробував писати і перекладати французьких і англійських поетів на московське і печатав свої проби в петербурзьких альманахах 20-х і 30-х років, хоч од України і не одстав. Брат його в Петербурзі навіть написав поему з народного українського життя, з котрої батько мій проказував мені потім деякі віршики, – зовсім не злі. Сам мій батько, вернувшись на Україну (в 1838 р.), зараз же почав збирати пісні народні, з котрих частину передав нашому землякові і почасти родичеві проф. Амвросію Метлинському, а більша частина розгубилась по знайомим *{Найбільший зшиток завезла в Крим жінка нашого далекого родича, котра сама була з роду, що, як багато інших, перебравсь туди з Полтавщини; вона казала батькові моєму, що там дуже інтересуються всім, що нагадує метрополію. Зшитком пісень збору мого батька так поінтересувались, що й не вернули його!}*. Хоч маленьким хлопчиком, а я пам'ятав укр[аїнського]

поета Михайла Макаровського і, трохи підрісши, хвалився, що бачив у нашому домі чоловіка, котрого печатні твори (в збірці А. Метлинського) лежали у матері у комоді. Пізніше сам батько мій написав кілька байок українських, – не дуже, впрочім, мудрих.

Мати моя була більш наївна українка, як небагата панночка, що виросла в хуторі, та й її батько, по імені Цяцька, був опетербуржений українець і звався Цацкин, хоч, здається, не зовсім цурався і українства. По крайній мірі мені розказувала одна з наших бабів, що весілля моєї матері справлялось по-панському в горницях і по-мужицькому у дворі і що як молоді виїздили в город, то за ними йшла традиційна перезва і співали «Журавля». Словом, в нашій сім'ї не багато було старосвітського, традиційного українства, а українство жило поряд з російщиною, досить свідомою, літературною, хоч через те, може, і не було у нас того нагону проти українства, як проти мужицтва, який бував по панських (по малопанських часом ще більше, ніж по великопанських) родинах на Україні. Українству у нас одводилась така доля, яку воно само могло займати по своїй культурній силі. А так як та сила була слабіша од російської, то і українство у нас було підрядним *{Я не можу тут розбалакатись про політично-соціальні погляди моїх родичів, хоч це річ і доволі характерна для свого часу. Скажу тільки, що батько мій, та й дід по матері, були, як майже всі освітніші росіяни початку XIX в., скорше всього якобінцями, держались якоїсь міша-*

нини республіканства з цезаризмом; до кріпаків були досить добрі, а мати мені розказувала в часи емансипації, що батько її, померший ще коло 1850 р., завше б то казав, що раніше чи пізніше, а воля кріпакам мусить бути. Раз, будучи хлопцем, щось у 1848-49 рр. я підслухав розмову між батьком і матір'ю про те, що, мовляв, правду сказав дід, що якби знову вернулась гетьманичина, то забрали б гору великі пани. Певно, ця розмова була протягом якоїсь попередньої, ширшої розмови про можливість автономії Малоросії, про що говорилося іноді між лівобічним панством в часи, коли й Шевченко писав свої політичні поеми. Батько мій був в одвертій війні зо всім повітовим магнатством і урядом, писав на його бумази всякому малому людству: козакам, міщанам, а то й кріпакам, що іноді всмілювалися «доказувать свої права на вольность». Через це батько мій був дуже звісний між мужицтвом у повіті і багато шапок знімалось перед ним охоче, як ми ходили або їздили, причому й батько мій сам знімав шапку на всякий мужицький поклон (другі пани того не робили, а іноді який з них, що сидів з нами в повозі, було й виговорює за те моєму батькові), і мене навчив теж знімати шапку.}.

В такому ж дусі виховувавсь я і в гімназії (полтавській, 1853-1859). Наука була російська, переклади європейських писателів, до котрих я ще з дому став ласий, були російські. Тільки при тому в нас не гнали української мови, до котрої обертались часом і учителі, звісно, більш, коли треба було

пустити юмор, а «Наталка Полтавка» була в Полтаві немов офіційна п'єса, котру щороку грали «любителі з губернського **beau monde**¹ на добродійні цілі, котрими звичайно адмініструвала губернаторша; грали її також іноді й самі гімназисти на своїх сценках. «Наталка» була перша театральна п'єса, котру я побачив. Прельстився я нею несказанно, переписав і вивчив напам'ять і в перші ж вакації на різдво всю її проказав і проспівав на всі голоси (з відомості рідних) перед домовими дівчатами, звісно, кріпачками, котрі плакали в три річки, коли я виводив перед ними: «Видно шляхи полтавської» і т. д. Потім я привіз переписане «Сватання на Гончарівці» і т. п. і часом читав перед дворовими, а то й панами, як зберуться в гості. Далі попались мені й вірші Шевченка, котрого навіть «Кавказ» і «Сон» частенько попадались в записних книжках гімназистів, тільки підписані шифрованим іменем! Треба сказати, що українські поезії містились в таких книжках з російськими і не наводили ні на які виключно націоналістичні думки. Варто б розказати, як мені дістались до рук «Оповідання» Марка Вовчка, та довго це буде. Скажу тільки, що перше оповіданнячко М. Вовчка («Панська воля»), котре я прочитав у вчителя історії С[троні]на, котрому Куліш залишив склад своїх видань для продажу, зробило на мене велике враження і мало для мене велику вагу, положивши початок моєї дружби з цим цінним для Полтавщини чоловіком, а також рішучий початок мого свідомо-

---

¹ Вищий світ, вищі кола (франц.).

го демократизму. Тільки вп'ять-таки твори М. Вовчка вразили мене своєю загальнолюдською, соціальною ідеєю й ніякого націоналізму в мені не збудили, а лягли в мойому мозку поряд з тими ліберальними російськими віршами, з уривками з творів Герцена, які до нас доходили, та з романом Бічер-Стоу («Onkel Tom»), котрий я прочитав незабаром у російському перекладі.

Коли й на мене, як на всякого підрістка, наскочила охота, писати поезії, то пробував я їх писати і російські і українські, і тепер пам'ятаю, як я, вже побачивши, що оригінальний поет з мене не виходить, узявсь за переклади та мучився, перекладаючи Горацієву «De arte poetika»² на українське, тоді як переложив далеко легшу «Beatus ille, qui procul negotiis»³ на російське.

Розказую я це все далеко довше, ніж слід би по масштабу цих споминів не для того тільки, щоб показати ту основу, на якій виросло моє українство індивідуально, а й для того, щоб подати зразок типічного виховання полтавського молодика в ті часи, коди не було ще в тих сторонах спеціальної національної тенденції ні московської, ні української. Правда, вже з кінця 50-х років показувався і в Полтаві початок спеціального українофільства в особі й писаннях Куліша, але дуже слабо; не дуже приставало до нас. Пам'ятаю, що, напр., закуплені кількома товаришами (по рекомендації вчи-

---

² Наука поезії (лат.).

³ Блаженний той, хто відійшов від справ (лат.).

теля рос[ійської] словесності, чоловіка без усяких тенденцій) примірники «Чорної ради» залишалися майже не читаними: я, напр., «Чорної ради» не дочитав, хоч ночі просиджував за Вальтером Скоттом в поганих російських перекладах з французького і плакав над М. Вовчком найбільше, зрештою, над кріпацькими повістками, а «Сестру» ледве осилив. Коли був уже в шостому класі гімназії, то здивався із звісним потім на Україні пропагандистом українофільства Пильчиковим (модель для Д. П. Пучки, одного з героїв повної анахронізмів і всякої нісенітничі хроніки (??) д. Красюченка п[ід] з[ванням] «Юрій Горovenko», котра написана мов навмисне, щоб дати фальшивий образ українофільського руху і його стану в Росії, і в той же час подати на нього донос урядові, та ще й донос безосновний). Але П[ильчи́ко]в тоді більше гарячився з приводу всеросійської справи увільнення кріпаків, ніж з приводу українофільства. Він охоче розмовляв зі мною про новини, котрі доходили до провінції, про справу кріпацьку в Петербурзі, кричав проти вагання в урядових сферах, котрі, як він казав, може врозумити хіба «революційна сокира» (la hache revolutionnaire! – як виголошував він, ідучи зі мною по мирним улицям Полтави до цукерні, де ми читали газети), і дуже підбавляв у мене демократизму, але без усякої спеціальної української барви. Коли ж згодом показався у розмовах П[ильчи́ков]а націоналізм, то в такій формі, що я майже зовсім став холодний до цього взагалі симпатичного чоловіка та й не міг слухати його націо-

нальної філософії.

Здидавшись з П[ильчикови]м після вакації 1858 р., я за-
примітив, що він на чім світ стоїть лає Європу й лібералізм.
Розмовившись, побачив я, що він покликується на Куліша,
котрий тільки що побув у Полтавщині, повернувшись із-за
границі, і проповідував якийсь антилібералізм, вивезений
ним з Бельгії, щось таке подібне до клерикального соціалізм-
му, сказав би я тепер, якби не боявся дуже вже рішуче сха-
рактеризувати те, що мені, покликуючись на авторитет Кулі-
ша, розказували П[ильчи]ко[в] і піп К[атрано]в, батько піз-
нішого видавця творів Котляревського *{Катранов, колиш-
ній мій законоучитель, закликав мене до себе та все нав-
чав мене проти «гнилого Запада» і «либеральных бредней»,
– все було каже: «Вот Кулиш рассказывает, что в Бель-
гии за монастырями куда лучше было, чем теперь за либе-
рализмом!» і т. д.}*. Мені ця противуєвропейська та проти-
вуліберальна гарячка нагадувала зовсім московське слов'я-
нофільство і навіть ще старе, миколаївських часів, бо в ті
часи (1858-1860) навіть московські слов'янофіли, по край-
ній мірі ліпші з них, не стільки кричали, що «Запад гниет,
а Россия цветет», скільки займались практичними справа-
ми, як воля кріпаків, община і т. ін., й мало різнились від
прогресивних западників, до яких лежала моя молодеча ду-
ша. Так, я, навіть спіткавшись з апостолами спеціально на-
ціоналістичних думок по наших сторонах, не змінив харак-
теру свого первісного українства і скорше навіть вкоренився

в своєму зачатковому космополітизмі.

З таким культурним, гуманітарним, а зовсім не націоналістичним українством скінчив я гімназію і прийшов до університету (в Києві), навіть не думаючи, щоб міг бути принципіальний конфлікт між тим українством і культурним же російством, або ліпше – російським європейством {Треба сказати, що такого конфлікту не показував і сам тоді найгарячіший українофіл д. Куліш, як видно з його «Епілога к «Черной раде», котрий був напечатаний в московсько-слов'янофільській «Русской беседе» і котрий я читав з запалом, особливо слова про Шевченка, котрий називався, та не по імені, а тільки «величайший поэт украинской словесности, певец людских неправд и собственных горячих слез».}.

Зараз поступивши в університет (1859 р.), я пристав з усім нашим полтавським кружком до «воскресных школ», бо перша така школа (у Києві на Подолі) була одкрита нашим кружком. Тут практика поставила перед нами перше з українських питань: на якій мові вчити в школах? Ми вирішили це питання тим, що вчили на обох: на російській і на українській, тільки, звісно, більше на першій, бо на ній було більше книг. Згодом, окрім нашої школи, склалась друга (новостроєнська), куди зібралось кілька принципіальних українофілів з правобережців і чернігівців, до котрих доходили спеціально українські ідеї од Опанаса Марковича, Глібова й ін., і потім деякі молодші полтавці, підпавші під вплив

П[ильчико]ва. Скоро наших, подолян, новостворенці стали звати **космополітами**, а себе **українцями**, хоч на ділі й вони не більше наших вчили своїх учеників по-українському. Суперечка виходила проміж нас більш теоретична, бо коли гарячіші новостворенці казали нам, що школа неукраїнська більш деморалізує, ніж учить народ, ми признавали, що наука все-таки наука, та що поки українського письменства, а надто учебного, майже нема, то треба користуватись хоч російським. З таких спорів доходило до спору про вагу національного й народно-традиційного елементу і всесвітнього, наукового. Ми вище ставили останній, новостворенці – перший. Ми їх за те ставили вряд з московськими слов'янофілами. І справді, наскільки зближались тодішні українофіли з тими слов'янофілами, свідчить і те, що, напр., в Києві була й третя воскресна школа (Печерська), в котрій зібрались чисті москалі вкупі з українцями, деякі з котрих потім виступили гарячими мовцями в українофільській громаді. Цю школу так і звали слов'янофільською. Ми ж, подоляни, були всі українці з роду і коли не цурались російщини й стояли за неї, то зовсім не за московський національний її елемент, а за гуманітарний, європейський, – од того нас і звали наші суперечники не москалями, а космополітами {*Спеціально мене одбивало од українофільських кружків, власне їх антиєвропейство, «восточництво» (кажучи словами Гоголя) як свідоме, так і невільне через те, що українофіли (окрім кількох з польського роду) майже зовсім не знали*

западних мов, через що невільно зоставались більші москалями, ніж російські космополіти, хоч і бунтувались проти московської літератури.}. Українства ми й не думали цуратись; напроти: перші українські таблиці для вчеників зложені були двома нашими подолянами, між іншим, одна К. Ш[ейковськи]м, що й тоді вже працював над українським словником. Подібно ж у Полтаві космополіт і напівмоскаль С[троні]н (згаданий учитель мій, у котрого я побачив М. Вовчка) перекладав на українське фонетичний «Букварь» Золотава {В 1862 р. його арештовано і вислано в Архангельську губернію за «намерение отделить Малороссию»!!!}.

Додам, що дехто з нас, я, напр., не згоджувався на дуже вже гострий виступ українофілів проти поляків, в чому деякі українофіли зближались навіть з російськими офіціалами.

Ось резони, по котрим я державсь здалека від спеціально українофільських студентських кружків, котрі в 1862 р. злились у велику громаду, душ в 250-300. Тим часом робота в воскресних школах, а потім, як їх закрито урядом, то у «Временній педагогічній школі» (про неї я розказав децю в «Громаді», т. II, в статті «Народні школи на Україні») все більше затягала мене в одну з практично культурних справ, з котрих складається реальний бік українства, – в справу нар[одної] освіти, – і я почав, як міг, пильно студіювати теорію народного елементу в педагогіці, нар[одну] мову, словесність, історію. Тут мені багато помагав старший від мене на 10-15 літ приятель мій, теж полтавець, Судовщиков, вчитель

по жіночих пансіонах, збирач нар[одних] пісень, теж космополіт, котрого порядком лаяли наші студенти-українофіли за те, що він сміявся над непедагогічним обходом тих українофілів з хлопцями, котрих вони вивезли з сіл, щоб вчити їх у Києві (треба таки сказати, що рідко кого з тих хлопців «доведено до ума»), і над навмисною некультурністю цих народовців, а також за те, що він не признавав Шевченка за готового вже великого поета, бо йому бракувало освіти й праці над своїми творами. Перепадало лайок за подібні ж ересі й мені, так що коли я показавсь в церкві, де стояла труна Шевченка, котору перевозили з Петербурга в Канів, то навіть один товариш-українофіл, трошки п'яненький (цього гріха вживано як з некультурності, так і для більшого народовства), крикнув на мене: «Ти чого сюди зайшов? Тут тобі не місце!»

Я, впрочім, не вийшов з церкви, а пішов за труною і навіть воодушевивсь сказати слово, коли побачив, що якась дама по дорозі положила на труну Тарасову **терновий вінець**. Забігши вперед перед бастіон-браму на наддніпровій дорозі, я змостив з цегли кафедру і з неї зміг говорити так, що мене люди чули (другі говорили з товпи, і їх майже нічого не було чути). Може, через те біограф Шевченка д. Чалий, котрий проводив церемонію, написав потім: «Лучшие из надгробных речей, к сожалению, не сохранившиеся, были произнесены у крепостного форта на мосту студентами Стояновым, Антоновичем и Драгомановым». («Жизнь и произведения Т.

Шевченка», стор. 192).

Не берусь судити, наскільки моє слово над Шевченком варте похвали д. Чалого. А скажу тільки, що моє слово було по політичним думкам найрадикальнішим з усіх тоді сказаних. Говорив я по-російському, на ту тему, що в нас кождий, хто йде служити народу, тим самим надіва на себе терновий вінець, і під кінець бажав, щоб наші громадяни наперед дійсно шанували своїх великих людей та не давали їх на муки, поки вони живі. На другий день один з організаторів проводів попросив мене написати своє слово, щоб переслати його для статті Куліша в «Основі», та так ні моє слово, ні другі й не появились в печаті (окрім слова д. Чалого, котрий сам його видав брошурою).

Мій виступ на проводах Шевченка, впрочім, не зблизив мене з українофільськими кружками, – може, через те, що я, дедалі все більше затягаючись в працю спеціальну, віддалився від студентських кружків взагалі, особливо тоді, коли закрито воскресні школи. Коли мене попросив у школу педагогічну М. А. Тулов (інспектор округу, українофіл, хоч часами таївшийся про це) викладати історію Росії поряд з деякими українофілами, котрих він знав, як і мене, по праці в воскресних школах, то навіть деякі з моїх личних приятелів-суперечників українофілів почали поїдом їсти мене, нащо я, будучи космополітом, берусь до такого щиро національного діла, як виховання народних учителів *{Тепер один з тих суперечників займає важний пост в шкільній адміністрації, і*

цікавий я знати, як-то він придержується старих своїх національно українських ідей!}. Догризли вони мене до того, що я пішов до Тулова зрікатися школи. Тулов став розпитуватись про резони. Я розказав усе. «Глупости это все!» – відповів Тулов, вислухавши, і намовив мене зостатись. Через кілька днів прийшли до мене «мої убійці», як я їх для сміху називав, і почали мене гризти, щоб я хоч не смів викладати історії України; на те в нас, кажуть, єсть чоловік, спеціаліст, який зна край і люд, зна народну словесність і т. ін.; ми вже і з Туловим переговорили. «Добре», – кажу. І не без страху стрів я того спеціаліста і одвів його в школу, одділивши йому половину мого часу. Через кілька місяців довелось мені потрапити на його лекцію, – я трохи долонями не сплеснув: слуха мого спеціаліста всього душ 3-4, що сидять проти нього, решта в другім боці класу чита собі чи дрімає, а більше аж в другій хаті забавляються. Послухав і я з чверть години ту лекцію і здивувався довготерпінню і тих трьох, що хоч сиділи перед ним, бо він, солно прицмокуючи, розказував їм коротко про гетьманів XVIII ст. та царів, підпускаючи іноді таку філософію: «Петр III также мало царствовал, как и Петр II. Такая уже, очевидно, судьба была Украины, что государи, милостивые к ней, царствовали недолго». Цю фразу він при мені сказав щось разів з три. Потім розказую я про це все одному «громадянину». «Вільно ж Вам, – каже, – було слухатись; він же (про спеціаліста) в нас посміх! Який він вчитель, та ще й спеціаліст?!» (А потім казали мені певні люди,

що з нього списував свого Радюка автор «Чорних хмар»!)

Трохи згодом я, впрочім, зблизився з українофілами і навіть увійшов у громаду. В початку 1863 р. прийшло до виконання проекту Костомарова про видання популярно-наукових книг, і київська громада видала «Дещо про світ божий» – гарненьку книжечку по фізичній географії, тільки трохи попсовану лірично-клерикальними голосіннями. До мене дійшла чутка, що готуються другі подібні книжки. Я заінтересувався цим ділом, і дехто з земляків моїх, полтавців, предложили мені приступити до громади, щоб взяти в ньому участь. Так і сталось, – і мене зараз же прийняли в комітет до редакції популярних книг. Тільки з того мало вийшло проку. Комітету предложена була книжка, написана одним з його членів, – **святці**, тобто виказ святих по місяцям з короткими біографіями деяких угодників божих. Не пам'ятаю вже, з якого місяця починалась та книжка, здається, з серпня, але всі біографії були прескучні. Окрім того, я не міг собі взяти в голову, нащо ми, раціоналісти (на першому спільному зборі громади, де я був, читано лист дальнього товариша, потім доволі звісного етнографа, про те, що він досліджував міфологію, щоб дійти, «звідки в українців пішла фальшива ідея-бога»), мусимо починати наші просвітні для народу видання з агіографії, та ще так виложеної. Мені сказали, що це треба, щоб підняти в народі пошану до його власної мови. Новакові не личило зараз же піднімати великі спори, і я взявсь у свою чергу критикувати слова й вирази тих свят-

ців, на що і зводилась уся праця нашого комітету. А поки ми так працювали, наступили вакації, а також цензурна заборона всяких педагогічних і церковних книжок українських.

Вернувшись в Київ по вакаціях, я застав велику зміну в українофільських кружках. Багато скінчило курс і думало про «місця», тобто про державну службу. Дехто вже діставсь в учителі гімназії і не появлявсь у Києві, другі поступали в нові «мирові посередники», котрі заводив уряд після повстання поляків. Громада майже не збиралась, а потім зовсім перестала. Про видання популярних книг не було вже розмови. Коли я запитував декого, чому б не печатати їх в Галичині, мені відповідали, що то би тільки дражнило уряд, котрий тепер тільки на час задержав, а не заборонив українські видання (як сказав би то міністр Валуєв Костомарову). Словом, увесь українофільський рух серед київської молодіжі, так гучний ще перед вакаціями 1863 р., зовсім затих. І я зайнявсь своїми студіями й особистими справами (дисертація *pro venia legendi*⁴ в університеті по історії Рима, служба в II гімназії вчителем географії і т. ін.).

В 1864 р. случилась маленька пригодка: один напівбожевільний товариш, ще передо мною скінчивший курс, написав в місцевій газеті статтю – донос проти українофілів, як мовбито прихильників Польщі. Стаття ця показалаь огидною космополіту Судовщикову, і він написав відповідь, яку ми вдвох виправляли. Це бачили деякі товариші з колишніх

---

⁴ Для права викладання (лат.).

громадян, і це підняло в них репутацію космополітів (мовляв – чесні люди!). Тим часом в Києві зібралось кілька моїх земляків з Полтавщини; котрі потроху пробували пера. Один з них, потім доволі звісний етнограф, став жити в моїм домі. Почались між нами знову розмови про українську літературу; почалися вони з того пункту, на котрім їх залишила померша (власною смертю) «Основа» – полемікою з московськими слов'янофілами запитання: чи може українська література зовсім зрівнятися з російською, чи мусить зостатись тільки літературою «для домашнього обихода», як казав аксаковський «День»? Мої земляки вірували, що українська література може в усьому рівнятися з російською і для того ставили першим обов'язком **«розвивати мову»**, а для цього, казали, найліпше перекладати вже з розвинутих мов на українську. На лихо, тільки один з них знав так-сяк французьку мову, з котрої й почав перекладати «Мазепу» Байрона, а другі ніякої не знали, окрім російської {*До нашого кружка прийшов, впрочім, дуже навіть знаючий знавець-правобережець, та він тільки подав голос за теорію «самостійності» української літератури, а сам по-українському не писав нічого, окрім кількох поетичних «гріхів молодості» в одній галицькій газеті, про які ніколи не згадував.*} Для перекладів, казано, треба лексикона, тож і **почали перекладали** російський лексикон Рейфа на українське.

От до такого кружка пристали ми з Судовщиковим, чи такий кружок пристав до нас, – не знаю, як і сказати. Судов-

щиків зразу виступив проти напрямку праці кружка, а надто проти лексикона російсько-українського, замість котрого він радив перш усього зробити український. «Зробіть, – казав він, – перш усього інвентар тієї мови, яка єсть у народу та по авторах, близьких до народу (якими були старші українські писателі, безтенденційні, доукраїнофільської доби), то, може, виявиться, що не треба буде ні «кувати» деяких слів, ні переписувати їх з латині (поет-полтавець був за «кування» слів, а згаданий правобережець за латину). Також, по Судовщикову, замість того, щоб розмовляти наголо про самостійність української мови й національності, треба було зробити граматику українську (порівнюючи з великорусською, польською й церковнослов'янською) та опрацювати теж порівняльним способом етнографію українську. По довгих спорах словник Рейфа одсунуто назад, а далі й забуто, і кружок взявся за граматику. Згодом, як пішла чутка про нашу роботу, то з Харкова звістили нас, що звідти передадуть нам матеріал до українського словника, куди увійшов і матеріал Куліша. Нескоро привезено той матеріал в 12 пудах, який одначе не стільки прислужився, скільки поїв праці і грошей на впорядкування, після котрого зосталось дуже мало цінного, так що прийшлося почати вибирання слів з етнографічних збірок і писателів наново. А тим часом Судовщикова, єдиного між нами спеціаліста в лінгвістиці, вислано в Костромську губернію, де він незабаром і вмер {Він сказав в одній приватній бесіді, що жалкує, чому Каракозов не влучив у царя;

свідок (бувний московський студент, вчитель у Галагана) передав ці слова звісному тайному совітнику Юзефовичу... Дальшого розказувати вже нічого...}.

Наші граматикальні збори стали осередком нового українського руху в Києві й навколо, звідки іноді наїздили старі товариші й знайомі. Після офіційної праці, звісно, велися розмови і про всякі інші питання українські, найбільше літературні. Потроху виявилися між нами два напрямки: один, котрий я звав **українофільським**, а другий – **хлопоманським** (обидві назви взяті з ходячих прозвищ в московській і польській печаті). Перший виходив з пункту національної одрубності українців і ставив у перву голову рівнятись з другими самостійними народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви. Другий ставив на першій плані українське мужицтво, готовий і незаперечний національний елемент – і в той же час найбільш потрібуючий для себе вслуги, – і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього і поступати в літературі вгору вкупі з ним (розвивати літературу знизу вгору). В такім поступанні ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тільки самостійну, але й живу українську культурну мову.

Це були головніші одміни думок в нашому гуртку. Та були й інші, впрочім досить природно зв'язані з попередніми. Націоналісти звертали всю причину лихого стану українства

на «ворожих сусідів», раді були задирати їх (звісно, більш проміж себе або в анонімних дописах в Галичину), хоч на ділі корились перед властями предержажними і вдавали з себе релігійно-політичних консерваторів. Останнє було тим легше, що дехто з націоналістів вважав для себе навіть обов'язковим звісний консерватизм думок, через те що й народ держиться звісних традиційних думок. Напроти, ми (читач, певно, вже догадавсь, що другого напрямку держались попередні космополіти) думали, що «сусідів», – як народу й громади, – чіпати нічого, а з демократично-прогресивними елементами в них навіть треба дружити; що ж до культурних і громадських думок, то при всім нашім демократизмі треба держатись принципів не традиційних, а наукових, поступових, і ці принципи нести і в народ, а не понижати або затемняти свої думки для застарілих, а то й противурічивих думок так званого народу {– *Що таке народ в культурному розумінні? – питали ми, – де він починається? Чому ми самі не часть народу?* і т. д.}.

Хоч ми й спорились проміж себе, а на ділі перевага була, по крайній мірі в літературній праці, на боці космополітів. Словник український взяв перевагу над Рейфом; навіть у вільній поезії Байрон (у французькому, а той російському перекладі) одсунувсь для «Сербських дум», котрих печатне видання потім перекладчик посвятив мені, тільки вдравши мені таку штуку, як передача книги слов'янському комітетові, ворожому нам усім і спеціально противному мені. (Вка-

зую на це як на зразок українофільських викрутасів і сюрпризів для ідеї і приятелів.) Найпродуктивнішою показала ся праця коло народної словесності, бо незабаром видано дві книжки казок, випуск музичних пісень, книжку пісень чумацьких (з посвятою мені), а також впорядкована вся система видання пісень політичних або історичних, коло котрих потім згрупувалась була й праця для словника *{Коли в 1870 р. був готовий увесь план історичних пісень, то покладено було вибрати з них слова й видати їх як маленький словник, вкупі з граматиною, поки буде готовий великий словник. За це взялись особні спеціалісти, котрі згодом пристали до нашого кружка.}* Школа й популярно-наукова література для нас були недоступні. Однак скоро виявилася нагода заговорити й про них, і цей обов'язок упав на мене.

В статті «Народні школи на Україні» я почасти розказав, як в 1865 р. Тулов і редактор «Киевлянина» В. Шульгін впрохали мене написати огляд народного школьства в «Юго-западном крае» (Київська, Подільська і Волинська губернії), щоб звернути увагу нового, розумнішого генерал-губернатора (Безака) й підняти знову світську й досить прихильну українству систему шкільну, яку зламав клерикал і обруситель кн[язь] Ширинський-Шихматов, приїхавший в Київ по-печителем в 1864 *{Між іншим, в 1863 р. надруковано було коштом «казенным» в Києві «Байки» Глібова «для элементарного чтения» (та Тулов задержав їх вихід, страхом ради загальної заборони українських педагогічних видань, хоч по-*

тім книжка вийшла як просто літературна); а окрім того, в «Книге для чтения в народных училищах Киевского учебного округа», що складалася під редакцією Тулова, мусили бути й статті українські й про Україну.}, а потім як приїжджі з Чернігова попрохали од мене другу статтю з приводу тамошнього земського проекту педагогічної школи. Статті ці, а найбільше друга (котру я назвав був «Земство и местный элемент в народном образовании» і котру редакція «С[анкт]-Петербург[ских] ведомостей» напечатала в № 93, 1866, розділивши на дві) поставили мене з Ширинським у війну, котра скінчилася моєю одставкою з Київського університету. Справу шкільну я ставив у тих статтях не на національний, а на педагогічний ґрунт, на котрому її обговорювали російські педагоги в 1862-63 рр. (в тім числі москалі К. Ушинський і В. Водовозов) досить прихильно для українства {Про це дивись статтю Л[юдмили] Д[рагоманової] (моєї жінки) в «Вестнике Европы», 1874, август, «Народные наречия и местный элемент в образовании».}. Я не потребував виключного вживання української мови в наших школах, а виходив з педагогічного правила: починати од звісного, щоб іти до незвісного, і потребував початку науки на народній мові, а далі вже на державній. На мої статті обізвались печатно дехто з земців і між ними звісний педагог барон Миколай Корф, котрий до самої смерті не раз піднімав бесіду про цю справу, між іншим, і на з'їзді сільських учителів у Херсонщині в 1880 р. Коли наша мова може увійти в школи в Росії, – то тільки на

тім ґрунті педагогічним, а не націоналістичним.

Переглядаючи літературу справи народної школи на Україні, я перечитав і всі спори про права літератури української взагалі і переконався, що вся та справа поставлена в Росії фальшиво, власне, через те, що її перенесено з ґрунту загально-культурного на національний *{Українські націоналісти тут, як і в других справах, помилялись через те, що замість того, щоб заснувати свою політику на реальних обставинах життя українсько-російського, наслідували других націоналістів, напр., чеських або польських. Російські централісти теж мавпували централістів французьких та німецьких.}* Одні казали, що українці – особна нація, а через те мусять мати право на особну літературу; другі відповідали: українці зовсім не нація, а хіба провінціальна одміна, і через те ніякого права на особну літературу, а надто на офіціальну, не мають. Була й середня думка, котру говорили перше московські слов'янофіли (В. Л. Ламанський, Ів. Аксаков), що українці можуть мати літературу елементарну, «для домашнього обихода», – так на цю формулу нападались і російські державники (як Катков), і українофіли, як Куліш, хоч вона підходила, власне, до того, що казав сам Куліш в «Епилоге к «Черной раде» і що потім написав Костомаров в огляді української літератури в книзі Гербеля «Поэзия славян». Перечитавши ці спори, а також зведши суму того, про що дійсно писали по-українському самі українофіли (сам Шевченко писав навіть «Дневник» свій по-

російському), я вивів, що даремно було і споритись про **права** української літератури при тій малій **силі**, яку вона показала, і що на той час рамки «домашнього обихода» були для неї скоріше заширокі, ніж завузькі.

З такого погляду я почав говорити про український рух в історично-публіцистичних статтях в «С[анкт]-Петербурзьких ведомостях» з 1865 р. та у «Вестнике Европы» з 1870 р., показуючи народно-культурну вагу українського руху для всієї Росії й Слов'янщини і почасти показуючи, яка брехня і дурість лежить в основі розпущеного Катковим догмату, що український рух – діло польської інтриги. Рух у Слов'янщині, що піднісся після з'їзду в Москві в 1867 р., звертав на ті статті більшу увагу в Росії й Австрії. Галицька «Правда» робила з них витяги. Тим часом я приступивсь близько до самих галицьких справ і нарешті завів стосунки з самими галичанами.

Оглядаючи український рух в Росії, я мусив узятись і за галицькі видання, з яких «Слово» досить акуратно доходило, до нашої університетської бібліотеки. Еміграція Головацького, полеміка, котру він підняв з Кулішем, і т. ін., брехні, котрі зо слів галичан, партії Головацького, переходили в Росію, що мовбито галицькі українофіли, чи народовці, – запродавці поляків – все це примушувало мене до можливих студій над галицькими справами, а далі до писання про них для росіян, котрі, не виключаючи і українофілів, майже абсолютно про них нічого не знали. Скільки пам'ятаю, перша стаття

про Галичину, що я напечатав у Росії, була «Галицько-руський театр» в «С[анкт]-Петербуржских ведомостях» 1867 р. Там я показав, які ілюзії мають в Росії, а власне, противники українства, коли радо говорять про «русский» театр і літературу в Галичині, бо той театр єсть, власне, коли не цілком український, то спеціально австро-рутенський, і що, коли поляки (як то було спочатку) піднялись було проти того театру, то напались, власне, на українську літературу, котру б то «польська інтрига» протегує, по словам-московських централістів. Подібні ж думки докладніше розвив я в ряді статей «Письма с галицкой границы», напечатаних в тій же газеті в другій половині 1867 р. Також намітив я те, що потім з більшим матеріалом розвив у статтях «Вестника Европы» 1873 р. «Русские в Галиции» і «Литературное движение в Галиции», – а власне, що в практичних справах народної освіти і літератури нема майже ніякої різниці між партіями панруською і українською в Галичині, котрі обидві стоять за народну мову (хоч поки обидві не дуже її знають, бо обидві ще мало демократичні), а що сваряться вони із-за справ формальних (правопис) або далеких (яка мусить бути вища – всеруська або всеслов'янська література?). У відносинах галицьких партій до російської літератури я одмічав такий факт, що «москвофіли» хоч і восхваляють ту «багату і розвитку літературу», а на ділі зовсім її не знають і навіть не способні її оцінити, бо по своїй літературній школі вони належать ще до передпушкінської, коли не передкарамзінської доби, – то-

ді як народовці, хоч і брикаються проти Росії, а на ділі дедалі все більше підпадають впливу нової російської літератури, з котрою тільки вони одні і знайомлять галицьку публіку. Висновок мій був вп'ять такий, що й у Галичині літературна справа, переставлена з ґрунту формально-національного на ґрунт реально-культурний, при демократично-прогресивному напрямку тратить свій гострий, поділяючий характер і приймає такий, при котрому всі щирі прихильники демосу й освіти можуть працювати досить згідно.

Правда, при таких студіях Галичини я одкрив там один елемент: вузькодумний, реакційний і лакейсько-кар'єрний, котрий більш усього відповідає національній формулі – **рутенський**, котрий примазується то до руської партії, то до української або до обох вкупі і котрий мусив би бути виєлімінований, як правдиві пута на ногах галичан. Окрім того, вказував я на кружковий фанатизм, на нечесність полеміки, на безморальну легкість перескоків людей од партії до партії (Головацький, Климкович і др.) як на правдиві язви галицько-руської громади.

З такими думками, – не моє діло судити, чи вірними, чи ні, але в усякім разі незалежними від усяких галицьких націоналістичних партій, – я вступив у безпосередні взаємини з галичанами.

Частина друга

ПЕРШІ МОЇ СТОСУНКИ З ГАЛИЧАНАМИ ДО ПЕРЕЇЗДУ ЧЕРЕЗ ГАЛИЧИНУ в 1873 р.

Перший галичанин, якого я побачив (на початку 1868 чи 1867 р.), був д. Димет, котрий приїздив часами в Київ по своїм купецьким справам і мав уже там деякі знайомства з українолюбцями, один з котрих і привів його раз до мене. Та я не міг багато довідатися від д. Димета про галицькі літературні справи, а тільки передав через нього в Галичину кілька книжок – етнографічних видань приятелів, а також деякі рукописи для редакції «Правди», про котру ми чули від одного прибувшого з-за кордону товариша, приятеля Кулішевого, але котрої ми не бачили. Між посланим був, пам'ятаю, переклад «Мазепи» Байрона, доволі старанно зроблений і гарним віршем, хоч і не відповідаючим оригіналу, котрого автор і не додержавсь, бо перекладав з французького прозаїчного перекладу. Той «Мазепа» так і пропав в редакції «Правди» і пропав навіки, бо з нього zostавсь і надрукований тільки «Заспів», тобто посвята перекладчика. З того часу почав я получати «Правду» в закритих конвертах, як ли-

сти. Получав я так номерів з 3-4, – коли це приходить до мене Олександр Кістяківський, пита про «Правду» і розказує, що і він дістає її також в листах. Кістяківський колись був секретарем у «Основі», а тоді був доцентом кримінального права в Києві, в університеті. Він дуже українофільствував і тоді перед приятелями, та тільки страшно боявся, щоб не почуло начальство, і через те навіть виговорював мені, навіть що я пишу українофільські статті в петербурзькі видання і тим виявляю себе перед часом, і радив мені робити так, як Сікст V, що ходив згорбившись, аж поки не став папою. Я сміявся на те, що, може б, і послухавсь такої ради, коли б знав, який справді пункт в своїй кар'єрі можу признати за папство, а найбільше, коли б був певний, що, ставши папою, зможу розігнутись, як Сікст V. А як спина вже так звикне гнутись, що так і зостанусь?! – питав я. Кістяківський (земля йому пером) сердивсь на такі відповіді і дуже рідко заходив до мене, – а тепер прийшов по важному ділу. Він страшно перелякався, получивши в листах кілька номерів «Правди». «У нас жандармерія, – кричав він, – та у нас і без чорного кабінету листи розкривають на поштах, то вже безпремінно дізнаються, що я получаю «Правду». Він радився зо мною, як би переказати в редакцію, щоб не слала газети так, а передавала okazіями, хоч раз в рік.

«Я не прохав їх висилати, – казав Кістяківський, – я як получу ще, то просто віднесу в жандармську управу, бо по чім я знаю: може, то самі жандарми шлють, щоб потім по-

трусити у мене та й знайти!»

Я пробував утихомирити Кістяківського, але тільки розсердив, і він пішов від мене з погрозою – понести-таки «Правду» жандармам, на що я йому сказав сміючись, що він таким способом донесе на мене, бо я до жандармів не піду, і коли справді получати «Правду» (в котрій тоді не було нічогосінько політичного) діло «неблагоденное», і коли справді жандармерія зна, хто в Києві получа її, то, значить, Кістяківський, очищаючи себе, предасть мене, котрий не прийшов очиститись. Звісно, Кістяківський до жандармів не пішов – тим паче, що, на його щастя, незабаром переїздив через Київ за кордон згаданий приятель Куліша і Кістяківський переказав через його свої страхи у Львів, і після того перестала «Правда» приходити до його, та й до мене. Я ж через того вандрівника, котрого захопив уже на повозі, ввів передати до «Правди» ще деякі рукописи приятелів-українофілів, в тім числі кілька перекладів з «Записок охотника» Тургенєва, котрі були напечатані в «Правді» аж у 1874 р., здається, по другому вже манускрипту.

Скоро потім довідався я від одного старого товариша, належавшого колись до космополітів киево-подільської недільної школи і недавно пробувщого з Криму, що там у Ялті є лікар Руданський (каюсь, не відомий мені тоді, хоч він, мабуть, чи не єдиний справді талановитий з молодших поетів, котрі появились в «Основі») і що він переклада і дуже б то добре на українську мову «Іліаду», та тільки не зна, що йо-

му робити з тим перекладом. Я зараз же написав Руданському лист і дістав від нього першу пісню «Іліади», котра мені дуже подобалась живою мовою і простотою перекладу, та не подобалась по вольності: Руданський, щоб більше «обукраїнити Гомера», як він мені писав, вибрав замість гекзаметра осібний пісенний короткий склад, а позаяк у нього не можна було вбгати знаменитих епітетів гомеровських (замічу – котрі чудово може передавати українська етимологія), то він їх повикидав {Замічаю цей факт як один з многих проявів «своєї мудрості» українських народовців; другий подібний – самовільну переробку «Тараса Бульби» Гоголя я розповів уже в 1 № «Товариша». Факти такі показують недостачу культурного, європейського образування літературного. Чимало подібних проявів «своєї мудрості» можна налічити і з других сфер українофільського дійства: і товариського, політичного і т. ін.}. Я відписав Руданському свою думку про таку обскубу Гомера, і він обіцяв, наскільки можна, не змінюючи складу, поправити свою працю, і скоро прислав мені першу рапсодію, наново перероблену, далеко більш подібну до оригіналу.

Порадившись з приятелями, я написав Руданському, що радо візьмусь за видання його перекладу, коли він буде скінчений, а поки що пошлю початок його в «Правду». Я так і зробив, приписавши до редакції, щоб вона увійшла і в прямі стосунки з Руданським і щоб послала йому кілька примірників того номера, де буде напечатаний його переклад. Було це

в 1869 р. На мій лист я не дістав зі Львова відповіді (хоч він був даний до рук редакції переїжджим знакомим). «Правда» приходила до нас оказіями так неакуратно, що я й не знав, чи напечатано працю Руданського, чи ні. Восени 1870 р. я виїхав за границю на Берлін, і там тільки я довідався через книгаря, що «Правда» перервалась в літі того року. З Берліна писав я про манускрипти Руданського до останнього редактора «Правди» – і вп'ять не дістав відповіді. Написав я самому Руданському, щоб мене не винуватив (в Києві zostалися люди, між іншим, спеціалісти грецькі, котрі мусили далі вдержувати взаємини з Руданський), і від нього не получив відповіді. Нарешті, вже в кінці 1872 р., зустрівсь я во Флоренції з одним паном з Ялти, котрий мені сказав, що він добре знайомий з Руданський. Я попрохав того пана переслати Руданському мій лист, але скоро пан той показав мені відповідь Руданського, в котрій він приписує для мене, **по-московському**: «Др[агоман]ову прошу передать, что я болен и давно прекратил все мои литературные упражнения». Через кілька місяців почув я, що Руданський умер.

Я розказав цей епізод як одну з перших моїх проб завести літературні стосунки з галичанами і як зразок наших літературних порядків.

Прочитуючи навіть «Історію русько-українського письменства» д. Ом. Огоновського, бачиш, що слід би нам завести осібну частину: **історія пропавших творів русько-української літератури**. Між іншим, у д. Огоновського

єсть дещо і про пропажу праці Руданського, та не все і навіть нема кінця досліду про історію тих праць у Львові, де по свіжим ще слідам д. Огоновський міг би довідатись щось позитивного. Я, не думаючи знімати вини за ту пропажу з російських українців, котрим дістались власні рукописи Руданського, скажу, що за пропажу «Іліади» винні найбільше редактори «Правди» з 1869 р. включно до д. Романчука і Вол. Барвінського. Історію першої пісні, пересланої мною, я розказав. Безспорно, що ця історія прикро вразила Руданського і знеохотила його вести даліше працю і навіть стосунки зі мною, хоч найменше в усьому винним, і була останньою краплею, котра переповнила його песимізм. Потім вже після смерті Руданського, коли його рукописи щасливим випадком дістались у Київ, вся «Іліада» була передана в 1874-75 рр. в редакцію «Правди», але та редакція довго уперто не хотіла печатати її, а коли, після багаторазових запитань (між іншим, і через мене), почала печатати, то з перервами по правді досадними, так що дотягла аж в 1877 р. тільки до IX рапсодії. Цю упертість і ці перерви не інакше можна пояснити, як тим, що редакторам «Правди» були більше до смаку твори їх самих та їх львівських приятелів (псевдокласичні і мертві), ніж проста праця Руданського.

Після того, як так нещасливо випали мої стосунки з «Правдою» першої серії, всякі взаємини мої зі Львовом перервалися надовго. В очі ж галичан, окрім згаданого д. Димета, побачив я вперше в Відні. Туди ж приїхав я літом 1871

р. з Берліна через Саксонію, де я успів побути в Лужицькому Будишині, познайомитись з почитивими Смоляром і Гурником і підновити свої слов'янські симпатії, і через Чехію, де я проживав у Празі саме в часи Гогенвартовсько-Йеречкового міністерства, чеських планів про корону Вацлава і німецьких контрпланів і де я міг наглядно бачити, в який безвихід і до якого вузьколобства та безпринципності можуть дійти люди навіть великих талантів і незвичайної енергії, коли поставлять собі на перший ряд цілі формально-націоналістичні. Нас тоді з'їхалось у Відні четверо російських українців: я з жінкою та двоє приятелів, бувших моїх слухачів по університету, з котрих один узявсь за мене доглядати переписку історичних пісень на час мого пробутку за кордоном. З галичан ми бачились з членами «Січі», про котру не раз писав прихильно в «С[анкт]-Петербуржских ведомостях», де я один час вів (з Києва) слов'янську хроніку *{Про це варто сказати два слова. Редактор газети, покійник Валентин Корш, думав, що я в Києві професор слов'янської філології, через те, що я цитував сербські, чеські і ін. газети і книги. В Петербурзі, казав він мені, нема зовсім знаючих слов'янські мови, окрім завзятих спеціалістів, котрі всі (окрім Пипіна і Ровінського) не належали до ліберальної печаті. Варто спом'януть, що друга моя спеціальність в газеті, – по просьбі Корша, – була полеміка з московськими газетами (Каткова й Аксакова).}*

Молодші мої приятелі раніше мене прибули до Відня й

познайомились з січовиками, то й ці були сміливіші з ними, ніж зі мною, бо (як це кинулось нам у вічі зразу) галичани, як і німці, а надто австрійці, далеко більше звертають увагу на ієрархічні одміни, ніж росіяни. Незабаром один з моїх приятелів переказав мені, щоб я був обережний в розмовах про папу і римську церков, бо деякі січовики образились на мене, хоч не сміли того мені заявити. Я, як і всі ми, росіяни, а по крайній мірі – кияни університетського виховання, не маючи ніяких конфесійних тенденцій, не думав навіть чіпати навмисне папу, як і поклонятись йому, сказав щось таке в «Січі» мимоходом, читаючи газети, в котрих тоді частенько говорилося про папу з поводу недавнього входу італ'янського короля в Рим та починавшогося скрізь Kulturkampf'a після Ватиканського собору. Тепер я наткнувся на земляків, та ще й сопартійників, народовців, перед котрими мені не вільно було показувати симпатії до італійської вільності й єдності і антипатії до Syllabus'u⁵ Пія IX! Звісно, я відповів, що буду більш обачним щодо форми моїх думок, але суті їх змінити ні для кого себе обов'язаним не вважаю. Це була перша в своєму роді наука мені, наївному російському прогресисту, котрий знав доти одну тільки цензуру – поліцейську, що єсть далеко страшніша цензура – громадська, добровільна! Згодом я все більше дізнавався її у своїх австрійських земляків, а нарешті побачив її і в російських українофілів далеко більше, ніж ждав. Окрім усього іншого, в останньому не можна

---

⁵ Послання – енцикліка (лат.).

не бачити впливу галичан і на російських українців.

В дальших розмовах наших з січовиками виявилось, що для них наша Україна сама в собі і у відносинах до Росії **terra incognita**⁶: ні історії, ні географії, ні порядків наших, навіть літератури спеціально української вони не знали, а вже про книги, писані про Україну ж, та «по-московському», хоч не питай: так, не знали вони творів ні Гоголя, ні Костомарова. Коли ми дивувалися тому, то нам відповідали не тільки, що того в них не легко здобути, а навіть і таке, що знати те і необов'язково, бо то все «московське». А коли ми на те казали, що хоч би й так, то все ж, не знаючи таких речей, ми не тільки були б глухі й німі, а навіть про нашу Україну нічого б не знали, на те нам потроху почали закидати, що ми лихі патріоти. В поглядах на відносини України до Росії, до російської культури й літератури виявлялись в січовиків думки зовсім фантастичні. Вони просто прикладали до того всього австрійську мірку, та ще й спеціально взяту з відносин Ціс – і Транс-Літавії. Переяславська умова 1654 р. здавалась їм чимсь подібним до угорської конституції 1848 рр.; Москва так само порушила Переяславську умову, як Австрія – угорську конституцію після 1849 р., а потім почала московити Україну, як Австрія германізувала Угорщину, а тепер мусить також признати Rechtskontinuitat український, як Австрія признала угорський. Того, що гетьманщина 1654 р. – зовсім не вся Україна й що після того було кілька умов, котрі

---

⁶ Земля незнана (лат.).

затерли ту першу (що б сказали наші січовики, якби почули тоді, що, як тепер виянилось, в 1654 р. не було майже ніякої умови?!), що помосковлення йшло у нас поволі й за поміччю самих наших земляків (починаючи з «черні» й славного Запорожжя в 1658-1663 рр.), в котрих не було свідомого національного чуття, що й тепер його нема в більшості наших освічених класів, а в народі єсть тільки неясне чуття, що він не «кацап», але нема ясної думки про те, хто він? – і що через те все ми мусимо виходити навіть у своєму автономізмі не від трактатів і навіть не від принципу національності (котрий панрусисти повертають проти нас), а від загальних ліберально-демократичних принципів політичних і культурних та вести роботу знизу вгору, не брикаючись проти москалів як нації, а навіть добиваючись вкупі з ними вольності індивідуальної й краюї, в рамках котрої тільки і може поставитись серйозно і наш національний принцип, – цього всього слухали від нас наші січовики як чогось зовсім чудного, а в усякім разі незгідного з нашим українством.

Після розмов ми поклали перш усього постаратись зібрати для «Січі» бібліотеку, чим мусили зайнятися мої приятелі, котрі повертались в Росію. Вони й справді прислали у Відень книги українські, окрім того Костомарова, Гоголя і т. ін. А я взявсь здобути для «Січі» петербурзькі журнали й газети, в котрі я писав. Друге діло, котре вийшло з цього нашого пробутку в Відні, була участь, котру взяли молоді галичани в збиранні матеріалу для історичних пісень. За це

діло взявся д. Мелітон Бучинський і виконав його на славу! Він здобув готові вже записи від кількох земляків і зорганізував цілий півчок записувачів, так що, повернувшись у Київ, я застав цілі пачки присланих ним пісень, впорядкованих *lege artis*⁷: кожна на особному листочку, з поміткою сторони, оселі, записача. Скарб цей і досі не вичерпався, бо й досі не викінчено видання укр[аїнських] політичних пісень, та святі знають, коли і викінчиться, бо в 1886 р. мені написав кружок наших щирих земляків, що почате мною видання («Політ[ичних] пісень українського] народу в XVIII і XIX ст.») для них **шкідливе** {*Шкідливе також і повне видання «Кобзаря» Шевченка!*}! Окрім спеціально політичних пісень, д. Бучинський передав нам у Київ цілі збірки, котрі теж лежать дурно в мене: я кілька разів обертався до різних галичан, що радий передати ті пісні для друку, та з того нічого не виходить. Львівські народовці не мають з чого печатати твори «велетня» (як вони кажуть) народу, бо видають папір і заходи на «класичні» драми, комедії, подорожі й т. інші твори своїх провідирів, – твори, від котрих по крайній мірі я, грішний, позіхаю, роздираючи рот аж до ухів, – а певно ж хто-небудь, людина з більш «класичним» смаком, ніж я, ними ласує! А твори «велетня-народу» хай полежать!

Розпрощавшись з січовиками, я поїхав у Гейдельберг, а потім в Італію, де залишався дві зими (1871-2 і 1872-3), безперервно переписуючись з січовиками, а найбільше з одним

---

⁷ За всіма правилами мистецтва (*лат.*).

з них. Переписка дотикалась усяких новин в Галичині й усій Слов'янщині, літературних праць моїх і інших справ «Січі» і других товариств слов'янських, а найбільше руських у Відні. З останнього поводу мені доводилось дуже споритись з моїм звичайним кореспондентом. Як звісно, всі слов'янські товариства у Відні доволі панславистичні і почасти не пропускають пригоди (а тоді напроти німецько-бюргерському централізму ще більше) показати свою симпатію до Росії. З цього настрою користуються панславісти московсько-реакційного напрямку, до котрих прихилилась завше частина русинів, котра належала тоді до товариства «Русская основа», куди входили всі буковинчики й угорські русини, що вчилися у Відні. Щоб одрізнитись од таких земляків, січовики віддалялися від усяких панславистичних зборів, в чому сходилися з поляками. Через те, звичайно, в усіх кореспонденціях в слов'янські, в тім числі й російські газети про всякі урочисті збори віденських слов'[янських] товариств стояла стереотипна фраза: «Були всі слов'[янські] товариства, окрім поляків і українофілів».

Мені таке поступовання січовиків вдавалось нераціональним і непрактичним. Я силувався впевнити їх, що сама по собі ідея панславізму не противна українству, котре, власне, і почалося як серйозний рух федерально-демократичним і гуситським панславізмом Костомарова й Шевченка («Посланіє до Шафарика»), і що українці замість того, щоб віддалятися від слов'ян, мусять при всякій пригоді сходитися

з ними, щоб маніфестувати, власне, той панславізм, котрий безпремінно мусить знайти собі більшу симпатію в молодіжі слов'янській, ніж раєвщина. При тому, казав я, не слід січовикам виступати й ворогами Росії народної й культурної, а навпроти, слід показувати приязнь до неї, а тим паче треба виступати проти російської реакції й абсолютизму.

Вся моя аргументація відскакувала від моїх кореспондентів, як кавчук від стіни.

Мені відповідали всякими резонами, між іншим, і такими, що, мовляв ми мусимо сходитися не з одними слов'янами, а й з німцями, і мадярами, й т. ін.

Не скоро вже, коли в «Січі» склалась – заходом О. Терлецького і за поміччю нашого кружка – величенька бібліотека, в котрій було зібрано найважливіше про Україну, а також всі російські класики, важніші історичні й етнографічні видання і про Білу Русь і Московщину, та коли ця бібліотека й особисті стосунки привели до «Січі» чимало і молодіжі російської – почало сповнятись те, що я радив в 1872-1873 рр. Та й досі ще на панславізм косим оком дивляться галицькі народовці усяких барв, так що й цей бік Костомарова їм навіть малозвісний. Інтересно, що про автобіографію Костомарова, в котрій єсть і програма його слов'янського товариства, ніхто ні слова не сказав в Галичині, – вона навіть не поіменована в «Історії літератури» д. О. Огоновського! Та й усі маніфестації після його смерті, особливо у Львові, вийшли мізерно; мені писали, що народовці навіть боялись прийти на пана-

хиду по цьому «батькові Русі-Україні» {Після того, як це було написано, програма Костомарова була передрукована в першому номері в третій раз поновленої «Правди» 1888 р. – та ще й як основа програми самого видавництва. Тільки ж треба сказати, що найменше впливу тієї програми видно на самій тій «Правді».}.

Також мало сліду залишили мої намови про те, щоб повести дійсну пропаганду українського напрямку серед буковинчиків і угорців, котрі підпали впливу попа Раєвського – перші, як православні, а другі з реакції мадяронству. Я настоював на тому, що ні до буковинчиків, ні тим більше до угорців не можна підступати із звичайним українофільством, раз, через те, що вони проти того направлені уперед, а вдруге, через те, що їм таки і чужі спеціальні козако-українські традиції. По моїй думці, до тих і других треба підступати з загальнодемократичною ідеєю, а окрім того, показати їм в Росії другі напрямки, окрім московсько-слов'янофільського, напрямки демократично-прогресивні, і звернути буковинчиків і закарпатян на подібну ж дорогу на їх власнім ґрунті, – чого само собою виходило б і національне народовство, котре б злилося з українством. Спеціальний привід до того, щоб мені налягати на січовиків з такими намовами, явився, коли я прочитав у газетах, що член «Русской основи» Гр. Купчанко реферував про буковинсько-руські пісні. Пустіть від себе подібні реферати хоч по збірці Головацького, – писав я січовикам, – знайдіть збирачів ентографічного матеріалу на

Буковині й на угорській Русі, і ви притягнете до себе здібніших і щирих народолюбців з самої «Русской основы». Нічого з моїх намов не вийшло, окрім того, що, за посередництвом М. Бучинського, я зміг закупити від д. Купчанка його матеріал, котрий потім видало київське Географічне товариство в досить спорій книзі, хоч з недоладним титулом «Пісні буковинського народу», – так буцімто в Буковині самі русини! До того ж у виданню тому скривджено Купчанка, бо на заголовку пісень поставлено ім'я не його, а того, хто, впорядкував збірку і, правда, положив на те чимало праці, та все-таки не збирав тих пісень. В усякім разі я в цих хибах видання не винен, бо в момент, коли воно вийшло, не був навіть у Києві. Вернувшись та побачивши книжку, я, звісно, сплеснув руками, тільки вже було запізно.

Переписуючись з д. Купчанком з поводу збирання етнографічного матеріалу, я вспів впевнити його, що по крайній мірі в етнографічних виданнях безпремінно потрібна «фонетика», якої так жахались тоді австро-руські старовіри {Спом'янувши д. Купчанка, я мушу сказати й про дальші мої з ним стосунки, котрі тяглись і потім, бо я діставав від його етнографічні матеріали і обмінювався з ним виданнями. Д[обродій] Купчанко – досить характеристична особа і наводить на інтересні думки про загальний стан австрійських русинів. Безспорно, народолюбивий і причому рухливий (що серед русинами рідко бува), завше за роботою, живучи переважно у Відні, одному з більших культурних центрів Європи,

д. Купчанко все-таки досі не виробив собі прогресивно-освітньої основи для свого народолобства і навіть не звів своїх студій про народ свій в яку-небудь серйозну наукову цілість, а мов навмисне держить себе поверховим віденсько-газетним репортером в усьому, що пише, а в політичних думках не пішов далі сервілізму, то чорно-жовтого, то московського. А поряд з цим згадую чимало січовиків, котрі дуже нерадо дивились на те, що я зношусь з д. Купчанком: вони й більш освічені, й думки мають прогресивні, й жили й живуть в тім же Відні, а ні один з них не зробив нічого навіть для того, щоб віденські газети діставали звістки про Галичину не виключно з противного народовцям табору, а вже про який-небудь систематичний показ німцям і через них усій Європі життя і справ нашого народу, хоч би в Австрії, нічого й говорити!! Хай ті, що більш мене знають Галичину, скажуть: що тут за причина? А я тільки кажу тепер те, що не раз думав з боєм на серці приглядаючись до русинів у Відні.} і котру так постидно предали їм потім львівські народовці.

Потім, вже в 1875-76 рр., коли я побував сам по угорській Русі та познайомивсь з тамтешніми студентами у Відні, почало виявлятися, що моя програма заходу коло них зовсім не трудна до виконання, – почались в мене й на моїх очах у січовиків взаємини з буковинчиками й угорцями, котрі приносили і присилали мені етнографічний матеріал, записаний навіть еретичною фонетикою; почали буковинчики і угорці співати пісні по Лисенку і читати книжки українофільські.

Але я мусив скоро залишити Австрію й не знаю, як там на цім полі діялось далі... Тільки по тому, що написано навіть в статті В. Лукича «Угорська Русь» (во многому цінній), бачу, що ортодоксальні народовці й досі нічогоісінько не розуміють в справах Угорщини, коли сам В. Лукич бачить в шкідливо-му й підлому мадяреві Панковичі трохи не народовця тільки через те, що він виступив проти православія й Росії, – що йому, як угорському чиновнику-єпископу, було, звісно, не трудно. Не диво, що при такому розумінні угорсько-руських справ народовська пропаганда серед закарпатських русинів не посувається. Не дуже-то вона йде, як бачу, й серед буковинчиків, а надто у Відні, де, як відомо, в остатні роки січовики і буковинчики стали трохи не на ножах, причому буковинчики посунулись ще далі, ніж колись, на бік формального «москвофільства». Коли я вже забіг трохи наперед, то нехай уже скажу, що такому стану речей в товариствах молодіжі відповіла тепер і настрої серед старших обох партій, де з того часу лексикон обопільних лайок навіть вбільшився і при тому виразами, зовсім уже не мудрими. «**Ви об'єдинителі!**» – кричать одні і думають, що сказали таке вже слово, що проти нього ніхто не встоїть. «**А ви роз'єдинителі!**» – відповідають другі. Моральна вартість обох цих лайок виявляється цілком, коли згадаєш, що **об'єдинитель** у австрійських Юзефовичів значить те саме, що у російських **сепаратист**, роз'єдинитель. І не глядячи на це, навіть ті самі, що терплять в Росії від своїх Юзефовичів, носяться в Ав-

стрії з криком: **об'єдинителі!**... Але ж вернімося до 1872 року.

Із моєї флорентійської переписки з січовиками того року я довідався, що поновлюється львівська «Правда». Про це писали мені з російської України, звідки дано гроші (щось 700 рублів) на початок діла, писали з Відня і, нарешті, і з самого Львова – з редакції «Правди». Всі кликали мене писати до нового українсько-народовського органу. Редакція писала в формі навіть низькопоклонній (як потім довідався я, це звичайна австрійська манера, котра не гарантує Вас від грубостів, коли це потребується далі інтересами вашого «нижайшого слуги»). Я відложив набік свого «Непобідимого Мітру» (*Deum Solem Invictum Mithram*), ради котрого я засів був в Італії, і сів за роботу для «Правди». Позаяк мене прохали поспішитись, то я написав спершу невеличку рецензію на прислану мені книгу Ганкевича «Філософія у слов'ян», і, власне, на ту частину її, в котрій автор говорить про Росію, очевидно, не бачивши, може, ні одної книги філософської з Росії. Показавши запізнілість звісток автора, я дав реферат про той вплив, який мала тоді в Росії в філософській літературі позитивна французько-англійська школа, котра була тоді в Росії найпопулярніша, – що й було характерною проявою. Далі я сів за довші праці. Впорядкував я збірничок легенд і новел, записаних одним малярем в Полтавщині і подарований мені в Римі (щаслива пригода!) одним молодим тоді, тепер звісним вченим-білорусом. Написав я й оригіналь-

ну статтю про справу мені дорогу, і більш других тоді звісну, і, як я думав, найінтереснішу для галичан-народовців, тобто про народну освіту й популярну літературу в російській Україні. Там я розказав про недільні школи, щоб показати, що справа народної освіти вийшла в нас з громади, а не від уряду, потім об тім, як сам уряд мусив узятися за школи хоч на правім боці Дніпра, щоб протиставити польському впливу, як нічого не могли вдіяти без громадян же у «Временной педагогической школе», як далі митрополит київський Арсеній піднявсь проти тієї школи, навів на неї «україно-фільський сепаратизм», як св[ятий] Синод по його ініціативі заборонив релігійні книги і проповіді по-українському, як пішов за тим Катков і т. ін. Розказую далі й про те, яку помилку зробили українці, що після заборони 1863 р. не печатали популярних книг і євангелій в Галичині і т. д. Послав такі свої праці в редакцію «Правди» і думав, що сповнив свою долю служби новому органу.

Незабаром дістаю 1 номер «Правди» – і бачу там сюрприз: моя пісня «Поклик до слов'ян», хоч перероблена місцями так, що нічого не втнеш, і підписана Гетьманцем. Я не мав ніколи претензії бути поетом, а все ж мушу розказати історію цієї пісні, доволі курйозну й характерну. В цю зиму 1870-71 р. просидів я в Берліні серед подібних криків тевтонів, котрі розбивали Францію й не ховали замірів, покінчивши з нею, взятися і за Слов'янщину з Росією. Потім я проїхав частину Слов'янщини, бачив провал федералізму Гогенвартівського,

у Відні здивався з земляками, у котрих не знайшов широкого розуміння справи не тільки всеслов'янської, а й української, далі вп'ять в'їхав у побідоносну Тевтонщину, де переживав кілька часу із земляком (покійним Пригарою, професором одеським) і з одним поляком всякі слов'янсько-польсько-московсько-українські справи, нарешті достався сам з родиною в Гейдельберг і абсолютно не міг думати ні об чім, як об будущім конфлікті Тевтонії і Славії, та об тім, яку б то силу показала Славія, якби в ній запанувала федеральна демократія в дусі Костомарова – Шевченка, а не ополчення, а потім московське «обрусение». Щоб голова не тріснула, сів я писати ту статтю, котра була напечатана в «Вестнике Европы» 1872 р. під заголовком «Восточная политика Германии и обрусение». В інтервалі роботи ходив я з своєю дитиною по гейдельберзькому Чорному лісі та співав собі під ніс українські пісні, думаючи все «про те ж таки, що й перше думав», і раз надумався на голос і форму пісні «Гей, не дивуйтеся, добрії люди, що на Вкраїні повстало!» зложити суть моєї роботи в політичній пісні. Не даючи моему віршуванню ніякої ваги, я все-таки послав його в Берлін тому приятелеві, котрий був зо мною у Відні й Мюнхені, а далі поїхав на Прагу, Берлін і звідти писав мені такі ж думки, котрі й я переживав. З Варшави дістаю від нього лист, – пише, що ходить по місту, все перевертаючи в голові мою пісню, а надто слова:

*Ой, слухай, ляхе, ми тільки за наше
Лягали в степах головами,
Ми ж не хотіли, щоб панували
Вороги ваші над вами, —*

і що він навіть дав одному ляхові копію, котра і тому подобалась. Далі з Києва пише, що там він розпустив серед людей ту пісню...

Як же я здивувався, коли побачив в 1 н-рі поновленої «Правди» мою пісню, тільки перелицьовану, перешиту, місцями обкраяну, місцями полатану й дошиту — і підписану Гетьманцем, тоді вже досить плодовитим віршарем. Не маючи ні тоді, ні тепер претензії на титло поета, я дививсь і дивлюсь на мою пісню як на політичну статтю, віршовану — признаюсь — досить незручно. Тільки ж коли вже вона неждано для мене дістала публічності в перелицьованій формі, то я приведу тепер її тут в оригіналі як документ свого часу, хоч як конспект тих речей і тих думок, про котрі була в нас тоді розмова і переписка, між іншим, і з галичанами.

ПОКЛИК ДО БРАТІВ СЛОВ'ЯН

*Гей, не дивуйтесь, добрії люди,
Що на Вкраїні повстало,
Що Україна по довгій дрімоті
Голову славу підняла!
Гей, українець просить не много:*

Волі для люду і мови;
Но не лишає він до всій Русі
І к всім слов'янам любові.
З Північною Руссю не зломим союзу:
Ми з нею близнята по роду,
Ми віки ділили і радість і горе,
І вкупі вступаєм в свободу.
Ти, русин московський, один із всіх братів
Велике зложив госу́дарство,
Неси ж свою силу, де треба, на поміч,
На захист усьому слов'янству.
Клади свою славу і силу в освіті,
В краєвій і людській свободі,
Не думай ніколи неважити душу
З'єднаних з тобою народів.
По волі слов'янські й чужії народи
Поручно з тобою ітимуть:
І стане на волю литвин і естонець,
А лях в тобі брата обніметь.
Гей, слухай, ляше, ми тільки за наше
Лягали в степах головами!
Ми ж не хотіли, щоб панували
Вороги ваші над вами.
Ой, признай, ляше, ти руськеє право
На руськую землю і мову,
І з тої хвилини для власної долі
Заложии міцную основу.
Гей, брате чеху, ми твого Жижки
Табора ще не забули,

Де ми за **чащу громадську** стояли
Й козацького строю здобули.
З тобою, сербине, не раз ми братались
На суші й на Руському морі,
Як бились за волю народну юнаки
На Січі й в твоїй Чорногорі.
З таким же запалом, з яким ми вмирили
За волю свою і за братську,
Ми раді повстати і кості зложити,
Щоб волю здобути всеслов'янську.
Ой гляньте, слов'яни, встають на Заході
Німецькій грізній хмари;
Ставаймо ж до купи, забудемо, браття,
Навіки нікчемній свари.
Ой, не даваймо урвати ні частини
Слов'янського рідного краю,
Но проклят із нас той, хто волю зневажає.
Чужої землі забажає!
Зберімося, браття, в сім'ю рівноправну,
І крикнем на братському пиру:
«Ми хочем для себе й для цілого світу
Лиш волі, освіти і миру!»
Ой мати Вкраїно, ой Київ наш чесний,
Коли б довелось серед тебе
Те слово почути і вольнее знам'я
Слов'янське підняти до неба!

Гейдельберг, 23 августа 1871.

По правді кажучи, мені було хоч і смішно, а все-таки жалко й досадно побачити такий сюрприз з моєю піснею, досадно через те, що мені здавалось, що основні думки моєї політичної тредьяковщини були висловлені ясніше в оригіналі, ніж у перешивці. А потім я навіть був радий, що так вийшло: все-таки і в д. Гетьманця зосталось дещо і з мого панславізму, і навіть з мого «москвофільства», а без мого єретичного імені пісня ця пішла в збірки, антології, історії літератури і навіть вчено-академічні реферати і в Галичині, і в Росії.

Окрім цього мого несвого твору, нічогісінько мого «Правда» не хотіла печатати: і післані мною легенди, і стаття про освіту знайдені були **дразливими для церкви!** Рецензія ж на книжку Ганкевича знайдена була нетактичною і против автора, котрому не слід було говорити, що він пише, не знаючи діла, та й проти церкви ж, бо нетактично було показувати симпатію до позитивізму. Коли пізніше я таки настояв, щоб хоч легенди напечатано, то мені вп'ять писали, що легендами образилось галицьке попівство, як і деякими казками з другої збірки (Забадька), присланої з Полтавщини. Щоб дати тому попівству сатисфакцію, редакція «Правди» напечатала таку замітку, що це, мовляв, православне попівство в Росії гідне сатири народної, а наше, галицьке (уніатське) – зовсім інше! А як уже навіть з такого погляду виходило те, що «Правда» не схотіла печатати мого оповідання про те, як київський православний митрополит виступив першим во-

рогом української мови, я ніяк не зміг розуміти.

Та я б ще міг з цим примиритись, коли б «Правда» давала хоч що-небудь живе, інтересне. А то мертвячина та схоластика, – навіть в статтях про такі речі, як твори Шевченка. Я мусив написати приятелям на Україну, щоб не винуватили мене, що нема моєї праці в їхньому органі і, звісно, не пожалував пера, щоб висміяти схоластику того органу. Получив я відповідь, що самі приятелі мої (основателі «Правди») аж в сум прийшли, прочитавши «Правду», а особливо статті про Шевченка, і що Костомаров, перед котрим читано мій лист, згоджувався, що я в ньому вірно схарактеризував «бездарність і тупійство» тих статей і всього галицького змісту «Правди». Певно, авторитет Костомарова поміг тому, що українські приятелі написали у Львів, чому там не печатають моїх праць. Зайшла об тім переписка і з Віднем, і з Навроцьким, котрий мусив був стати в редакції «Правди», але його, як писали мені, Голуховський переніс навмисне «на Мазури», щоб відірвати його від «Правди». В один майже час получив я листи від Навроцького і від приятеля-січовика, що моїх праць у «Правді» не печатають через те, що редакція бачить там **«саму негацію й нічого будуйчого»**.

Це мене вхопило за живе, і я, знову покинувши свого «Непобідимого Мітру», сів писати довгий огляд, котрий потім появивсь під назвою «Література російська, великоруська, українська й галицька». Там я задумав критично переглянути всю тодішню українофільську і наро-

довську ортодоксію, показати її безосновність перед реальними обставинами й потребами, зробити те ж саме і з ортодоксією москвофільсько-панруською, – а нарешті дати нарис реалістично-прогресивного українства й панруськості зовсім на інших підставах. Замір мій ліпше всього вкладався у motto: **Destruam et aedificabo!**⁸ Але, посилаючи першу частину своєї статті Навроцькому, я побоявся, що таке motto покажеться претенціозним, і перемінив **aedificabo** на **aedificabitis**, причому з нервозності навіть якось помилився. До посилки додав Навроцькому гарячий лист, котрий, певно, пробрав його до живого, так що незабаром початок моєї праці появивсь у «Правді» з дуже симпатичною для мене приміткою. Потім минає місяць, другий... нема в «Правді» даліше моєї праці... Питаю, чому? Але зі Львова нічого не пишуть, а з України, з Ряшова, з Відня знову пишуть про **негацію**...

Незабаром случилась нова пригода, з приводу котрої я вступив у новий конфлікт з «Правдою». То було святкування шевченківського дня в Цюриху в 1873 р. В той час зібралось кілька русинів-галичан у Цюриху, де вони вчилися в політехніці, і також набралось чимало українців з Росії, між котрими були й такі, що признавались до національності української, але частина вважала себе «**русскими**», тобто не ділила себе національно від великорусів, хоч деякі з них і не цурались українських симпатій. Кілька чоловік киян, що були

---

⁸ Зруйную і воздвигну (лат.).

там, переїхали через Відень і за рекомендаціями моїх приятелів бували в «Січі» і познайомилися там з галичанами. По їх словам (власне, покійника Зібера і безнадійно тепер хорого Сергія Подолинського), «Січ» зробила на них чудне вражіння, особливо на однім вечірку, де були попи-депутати рейхсрату і де подавали «білу каву» від якогось «совітника» (чи не Лавровського?). Голова «Січі» виголосив промову, в котрій, між іншим, гаряче говорив про прихильність галицької молодіжі «до своєї питомої церкви». «Та то він бреше!» – прошепотів на вухо Зіберові і С. Подолинському один січовик, котрий раніше вже був знакомий з одним з моїх приятелів, що був у Відні зі мною, і котрий бував за чічероне киянам у Відні.

«Та то він бреше! Він такий же атеїста, як і ми з Вами! То ж він таке говорить тільки для гостей!» Але з деякими січовиками наші вандрівники-кияни вступили в добрі стосунки, здобували для них книги і для більшої взаємності виписали «Правду» в цюрихську «русскую библиотеку», в котрій висів, між іншим, і портрет Шевченка. Познайомились ті кияни і з цюрихськими галичанами, котрі зложили в себе «Русский кружок». Тільки в цьому кружку киянам прийшлося наткнутись на ворожий собі вплив, котрий ішов із польського Раппершвільського музею, де був тоді директором звісний д. Духинський, що писавсь завше під своїми працями: **Prof. Duchinski de Kief.**

Звісна теорія д. Духинського про тотожність русинів і по-

ляків і про монгольство москалів. Теорія та була образно намальована на одній стіні в Раппершвільському музею: географічна карта Восточної Європи; на меридіані,, приміром, Калуги проведена лінія: на захід від неї написано: **Race arienne, constitution individualiste et liberale**

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.